

Gyógyszerészet történetéből

Gyógyszerészet 15. 472—473. 1971.

AZ ELSŐ RENDSZERES MAGYAR KÉMIA ÍRÓJÁNAK EMLÉKEZETÉRE

SZEPESSY GÉZA

1971. június 21-én volt 120 esztendeje, hogy a mezőcsáti temetőben örök nyugalomra helyezték dr. Kováts Mihály orvos-kémikust, kinek hét évtizedes kutatói-írói hagyatéka maradt hátra, nagyrészt a gyógyászat-gyógyszerészet és a kémia köréből. A sírját jelölő szürke márvány síremlék szövege is utal az orvosi-kémiai tudományt magyar nyelven megszólaltató úttörőre [3]:

ITT NYUGSZIK
TEKINTETES

dr. KOVÁTS MIHÁLY

KÉTSZERES ORVOSNAGY
PEST, BORSOD, ABAUJ, ZEMPLÉN,
SZATHMÁR, MÁRAMAROS VÁRMEGYÉK
TÁBLABÍRÁJA, TÖBB BEL- ÉS KÜLFÖLDI
TUDÓSTÁRSASÁGOK TAGJA.

SZÜLETETT ABAUJ-KORLÁTON, 1762. június 4-én

MEGHALT 1851. június 21-én

Atyja református lelkész volt Korláton. Tanulmányait Sárospatakon végezte, ahol példaképnek Apáczai Csere Jánost tekintette, aki hazánk szellemi felemelkedéséért küzdött. Elhatározta, hogy életét a természettudományok fejlesztésének szenteli, hogy annak népszerűsítésével művelje a hazai kultúra talaját. A tehetséges ifjú törekvéseit egyengette szülőföldjének szellemi légköre, környezete és az iskola tanárai, akik tudomány szeretetre nevelték. Így történt azután, hogy miközben Európában a iatrokémia kinőtt az alchimia maradiságából és a gyógyítást tudományos alapokra igyekezett építeni, Kováts Mihály az orvosi pályát választotta. Egyetemi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, ahol az élettan tanára azzal értékelte tehetségét, hogy tanársegédjévé választotta. Később egy esztendőt töltött a bécsi közpórházban, majd 1794-ben hazatérve, orvosdoktori oklevelet szerzett [1].

Ezután külföldi tanulmányútra ment Svájcba, Németországba, Hollandiába, mely útja során az éles eszű, széles látókörű orvos-kémikus tapasztalatokkal meggazdagodva, műveltségében kicsiszolva hasznosíthatta tehetségét. Hitt abban, hogy tudását itthon kell kamatoztatnia, népe és hazája szolgálatában. Hazatérve Pesten telepedett le, ahol rövidesen népszerű orvos lett, akihez bizalommal fordultak a betegek. Gyógyító munkája mellett mind többet foglalkozott a tudományos irodalommal, főként a magyar tudományos nyelv megteremtésén fáradozott. Ebben a munkában nem állt egyedül, mert a századfordulón Benkő Ferenc és Zay Sámuel mineralógiát, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály botanikát, Földi János

állattant, Molnár János fizikát, Nyulás Ferenc alkalmazott kémiát adott elő magyar nyelven, hogy úttörői legyenek a magyar természettudományos nyelvnek, megalkotva a műszókat és a műnyelvet is. Felismerték, hogy a nép nyelvéből fel kell használni minden felhasználhatót, szükség esetén befogadni az idegent a magyar nyelv hangtörvényeire átfórmálva, magyar képzőkkel fejlesztve [4].

Kováts Mihályra talán legnagyobb hatással a pesti egyetem kémia-botanika tanára: Winterl Jakab volt, aki rendkívül vonzóvá tette számára a kémiát. Így történt azután, hogy első jelentősebb munkájának tárgya is a kémia volt. Igaz, hogy nem tekinthető önálló műnek, mert a pesti orvosi egyetemen használatos „Grundriss der Chemie” című munka nyomán írta [3]:

„CHEMIA VAGY TERMÉSZET TITKA

Gren Friedrik Albert Korlát
doktor szerint magyarul leg-
először írta

KOVÁTS MIHÁLY orvos
I—II. darab BUDÁN

Nyomatott Anna Landerer betűivel, 1807.” címen [6].

Ezt a munkát Kováts Mihály 4 kötetben jelentette meg és mindegyiket más néven ajánlotta. Az első kötetet *Vay Miklósnak*, a másodikat *Prónay Lászlónak*, a harmadikat *Vitézlő Szombati Józsefnek* (orvos), a negyediket *Rádai Gedeon* kamarásnak ajánlotta. A négy kötet tizenkét fejezetre oszlik. Az első kötetet *Vay Miklósnak* ekként ajánlotta: „... mind aki a Magyar Chemiát kitalálta, sürgette, segítette...”; tehát nyilvánvalóan a kémia ügye elismert pártfogójának. Meghatóan írja előszavában, hogy „Én jeget törtem, mert a legelső magyar Chemiát írtam. Mindent tsupán magamnak kellett legelőször kikeresnem a nyelv kebeléből.” Elképesztően nagy munkát végezett, de műszavait nem sokan vették át. Mutatóban itt közlök néhányat az általa készített és meg nem honosodott szavakból [4]:

reagenica	= pedzószer
hydrogén	= víztárgyész
levegő	= levegőgi levegő
gyógyszerész	= szeráts
extractum	= kihuzadék
experimentum	= remek
kristály	= jég
oxygen	= savanyítógáz
nitrogén	= foltószesz
patika	= szered
kémikus	= titkáts
retorta	= görbetök
borszesz	= borlelke
organikus	= élőeszköz

Akadtt azonban szép számmal olyan szó is, mely azonnal meghonosodott a magyar nyelvben és még napjainkban is használjuk [4]:

csontváz, ásványosvíz, képfűs, keverék, kórház, megömlés, őrmester, őrnagy, ragály (contagium), szövet (textura), tűzálló, műszó stb.

Munkáját megtárgyalta jó barátjával, *Kazinczyval* is [5]. Könyve nem nagyon vált kelendővé, nem ismerték fel a jószándékot és ez meglehetősen elkeseifítette. Úgy vélte, hogy sokkal szélesebb területen kell írnia, akkor talán tudománya nem lesz haszontalan.

Korábbi kutatásaim során sikerült összegyűjtenem valamennyi, nyomtatásban megjelent munkáját. Ezeket dolgozatom végén azért soroltam fel, mert bibliográfiaim is, kultúrtörténetileg is érdekesek, ugyanakkor képet adnak arról, hogy milyen hatalmas munkát végzett *Kováts Mihály* és valóban milyen széles területen. Ásványtani munkájában nem kevesebb, mint 1586 új elnevezéssel gyarapította a magyar nyelvet. Eire a művére („Lexicon Mineralogicum”) felfigyelt a külföld is, és számos kitüntetésben részesült, mint arról a „Hazai s' Külföldi Tudósítások” 1823 évfolyama részletesen beszámolt. Itthon azonban ellenzői szép számmal akadtak, akik ledorongolták; így kezdetben *Toldi Ferenc* is [2].

Orvosi munkái javarészből fordítások, melyekhez azonban hozzáfűzte egyéni tanácsait, véleményét. Így többek között „Az emberi élet meghosszabbításának mestersége” e munkához írt megjegyzései kibírják a mai modern egészségügy kritikáját is. Felhívja a figyelmet a csók veszedelmére: mit okozhat egy gyermek felelőtlen csókolása; más pipájának szívása; evőkanállal csak a tulajdon tányérunkba nyúljunk; mindenkinek külön ivópohara legyen stb. [2]

Kováts Mihály úttörő volt, hiszen hazánkban sem a kémia, sem az orvostudomány nem volt magyar nyelvű irodalma. Valójában a nemes cél érdekében mindent feláldozott, és munkáját akkor végezte, amikor Pest és Buda hivatalos nyelve a német, a tudomány és az iskolák nyelve a latin (deák), a magyar irodalom pedig szegényes és idegen hatású volt. A kor, melyben alkotott és élt, zsibbadt és ájult volt; csak itt-ott tűnt fel egy-egy író vagy tudós, aki hitt az elnyomott ország szegény népének felemelkedésében [6].

1832. március 2-án a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Orvos-doktorrá avatásának 50. évfordulóján (1844. IV. 29.) az

Akadémia ünnepelte az aggastyán tudóst és *Toldi Ferenc* főtitkár a lakásán köszöntötte fel [3].

1849-ben elhagyatott öregségében elhatározta, hogy elhagyja Pestet a „sínylő szegény néposztály reménykősziklaja” — ahogyan kortársai nevezték őt —, és Mezőcsátira ment testvéröccse, borsod megyei „ordinarius fizikus” *Kováts Dániel* özvegyének, sz *Csáti Szabó Klárának* házába, hogy pihenést találjon 740 kötetből álló könyvtárát a Sárospataki Református Főiskolára hagyta, 200 Forintot pedig a mezőcsáti református egyháznak adományozott.

1851. június 22-én hunyt el 89 éves korában a rendszeres kémia írója egy munkás, alkotásban gazdag szép élet után [2].

Kováts Mihály nyomtatásban megjelent munkái:

1. Szükségben való és segedelem tábla, a vízbe fűlt, megfagyott és holtan születni látszó kisdedekre nézve (Pesth, 1798)
2. Szükségben való . . . , a veszett kutya harapásáról, a méregről, a falatnak gégében való megakadályozásáról, gőz miatt való megfúlásról. (Pesth, 1798.)
3. Az emberi élet meghosszabbításának mestersége (Pesth, 1799.)
4. A gyenge élet meghosszabbításának és a gyógyíthatatlan nyavalyák húzásának a mestersége. (Pesth, 1802.)
5. Az állati mágnesség mérő serpenyője. Két részben. (Pesth, 1818.)
6. A hirtelen halál veszedelmében való segedelem. (Rozsnyó, 1820.)
7. Értekezés a himlő kiirtásáról (Pesth, 1822.)
8. Rövid oktatás, mit kell tenni és mit nem a falusi bábának a természeti szülésnél. (Pesth, 1822.)
9. Lexicon Mineralogicum ennea glottum (1822.) 4 részben
10. Medicina forensis. Vagy orvosi törvény tudomány (Pesth, 1828.)
11. Antiorganon, azaz organarosta. (Pesth, 1830.)
12. Magyar patika, azaz Magyar- és Erdélyországban termő patikai állatok, növények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. (1835.)
13. A falu kútjainak egészsége. (Pest, 1835.)
14. Három nyelvű fejtő természetthon, titoktan, orvostudományi műszótára, azaz onomatologia, physiographia, chemica, iatrica, triglotta, philologica. (Buda, 1845—48.) 8 részben. (Tartalmaz: 4226 magyar növényiszót, 1529 magyar onomatologiai és pharmaceuticai szót, három nyelvű fejtő orvostudományi műszótárt stb.)

IRODALOM

1. *Pauler T.*: A budapesti egyetem története (1900.) — 2. *Szily K.*: Magyar természettudósok száz évvel ezelőtt (Term. Tud. Közl. 1888.) — 3. *Hosvay L.*: Egy régi magyar természettudós (Term. Tud. Közl. 1888.) — 4. *Szily K.*: A magyar nyelvújítás szótára. (Bp. 1902.) — 5. *Kazinczy F.* levelezése. V — 6. *Toldi F.* A magyar irodalom története. (1865.)

(Magyar Vegyészeti Múzeum, Várpalota, Thuri-vár)

Érkezett: 1971. V. 23.